

UN MUSEU PER A LA FESTA DE MOROS I CRISTIANS A OLIVA. UNA PROPOSTA DE DINAMITZACIÓ DEL CENTRE HISTÒRIC D'OLIVA

JOAN BERTOMEU CASTELLÓ

Titulat al GGT i autor del Treball Final de Grau

PAU PÉREZ LEDO

Professor

1. INTRODUCCIÓ

La idea d'obrir un museu de Moros i Cristians a Oliva naix de l'arrelament i la participació que tenen aquestes festes en la població d'Oliva. Aquest projecte estudia les diferents opcions de museu, per a després triar o tractar de fer el model museístic més adequat.

La nostra idea és oferir uns serveis únics en el nostre àmbit geogràfic, aportant al turista i visitant tots els coneixements necessaris perquè se senta identificat i pugui ser partícip d'aquestes festes.

L'objectiu principal del museu és contribuir al coneixement i la difusió de la festa de Moros i Cristians com a estratègia fonamental per a la seua conservació.

Els objectius secundaris són:

- manteniment de les tradicions;
- fomentar el turisme cultural, des de les campanyes de promoció de la festa mateix fins a dissenyar rutes pel barri antic;
- intentar fer participar tota la població local tot contribuint a la integració de la població musulmana immigrant;
- propiciar el plantejament de projectes autosostenibles de caràcter cultural;
- explicar les característiques dels vestits i realitzar-ne l'exhibició.

2. METODOLOGIA

Aquest treball consisteix en l'obertura d'un museu de Moros i Cristians a Oliva. Per a comprovar la viabilitat d'aquest projecte, s'ha estudiat la història de la festa (fonts secundàries: revisió documental publicada en revistes i arxius locals).

També s'han analitzat museus de característiques similars en pobles veïns i la festa d'Oliva (treball de camp).

I s'ha preguntat a alguns experts en la matèria (fonts primàries).

3. HISTÒRIA

Les festes de Moros i Cristians presenten un gran contingut cultural, pel fet que el seu objectiu és commemorar un fet històric basat en l'enfrontament de dues cultures i dues religions (la musulmana i la cristiana), que van conviure juntes en la península Ibèrica entre els anys 711 i 1609.

4. ORIGEN DE LA FESTA

La creença popular atribueix l'origen de la festa als fets ocorreguts el 26 d'abril de 1276, quan els alcoians van guanyar els musulmans revoltats sota els comandaments d'Alaçrac (Mohammad Abu Abdalah Ben Hudzäil al Sähuir, conegut com *al-Azraq*, que significa 'el blau').

Les primeres manifestacions de la festa de Moros i Cristians tenen el seu origen a Alcoi, València, Lleida, Ceuta o Jaén a principis el segle xv (baixa edat mitjana). Segons assenyala Barceló Verdú (1974), les festes de Moros i Cristians celebrades en els segles xv al xviii naixen amb el motiu de commemorar els naixements «de prínceps, batejos, visites reals, o per a celebrar determinats esdeveniments de caràcter local o nacional, o de tipus religiós, com el Corpus, amb una estructura molt més pròxima a la que actualment tenen les festes valencianes, també la música és element imprescindible que apareix sempre en entrades, desfilades i combats entre els dos bàndols».¹

Aquesta és la festa més complicada i antiga de totes les que se celebren a la Comunitat Valenciana. La més rellevant sens dubte és la d'Alcoi, declarada Festa d'Interés Turístic Internacional.

Pel que respecta a la història d'aquestes festes a la localitat d'Oliva, Camarena (1962) expressa el següent:

Quan el festeig Real va entrar pel Molinell, en el nostre combat es va simular un atac de pirates barbarescos que ens canta

1. J. BARCELÓ VERDÚ, *Homenaje a la música festera*, Torrent: Selegraf, 1974, p. 19.

Lope de Vega, estaven posats en oculta part per emboscada de la incerta via 100 moros amb les seues toques i bonets, sense témer-los, genets de la costa van atacar els moros per sorpresa i algunes dames van arribar a desmaiar-se, van acudir els Genets de la costa i es va figurar una batalla que quasi resulta sagnant per l'entusiasme que els uns i els altres posaven per demostrar la seua valentia, tot va acabar en festa i comentaris jocosos per la por passada i així van arribar a Oliva on van ser rebuts esplèndidament, prosseguint els ducs fins a València per a assistir a les fastuoses noces [...].²

Feia referència a un dia de febrer de 1599. Encara que no existeix cap relació entre aquests fets i les festes de hui en dia, a molts «festers» olivers els agrada pensar que aquesta va ser la primera representació de les nostres festes de Moros i Cristians.³

5. EVOLUCIÓ DELS MOROS I CRISTIANS A OLIVA (LA TRILOGIA)

Per a trobar la primera documentació escrita referent a la Festa de Moros i Cristians d'Oliva i començar la primera de les tres èpoques existents, en la nostra història recent, cal situar-se en l'any 1921, on la citada festa se celebra en honor al Santíssim Crist de Sant Roc. L'any 1925, a causa de l'alt entramat fester i l'elevat cost de la festa, es va fer impossible afrontar les despeses que suposaven aquests festejos.

Per a retrobar-nos amb la festa i continuar en la segona etapa de les festes de Moros i Cristians d'Oliva, hem de situar-nos en l'any 1948. Arribats a aquesta data i per suggeriment de l'alcalde, José Sostrada Burgalat, la junta de festes en honor al Santíssim Crist, encapçalada per José María Mateu Oltra, va decidir recuperar la tradició interrompuda i va concedir una subvenció municipal de 4.000 pessetes per a fer front a les despeses. D'aquesta època, són les ambaixades escrites pel pare

2. J. CAMARENA MAHIQUES, «La Virgen de los Desamparados durante la guerra de Independencia», dins *Saitabi: Revista de la Facultat de Geografia i Història*, 12 [dedicat a *La ciudad de Valencia en el XXI centenario de su fundación*], València, 1962, pp. 219-229.

3. J. CAMARENA MAHIQUES, «De la història d'Oliva i Rebollet», dins *Iniciació a la història d'Oliva*, Oliva: Ajuntament d'Oliva, 1978.

Bernardino Llorca, probablement entre els anys 1951-1952, que hui en dia i any rere any continuen citant-se al peu del castell. Durant aquesta època, sí que podem parlar d'una festa organitzada, estructurada i molt participativa. A més, la bona situació econòmica del municipi ajuda a l'increment de comparses i festers i a la participació massiva del poble. Però, així i tot, i després de vuit anys de festa, diferents punts de vista sobre aspectes econòmics de les tres parts implicades ajuntament, Federació de Moros i Cristians i festers del Crist de Sant Roc i una sèrie de gelades en el camp, que van fer que es perderen els ingressos econòmics majoritaris de la població, ens van portar a la desaparició de la festa l'any 1956.

El perquè de les festes en un poble com Oliva, allunyat de les comarques tradicionals on se celebra aquesta festa en els anys 20 com en els 50 del segle XX, va tenir a veure amb la relació comercial d'empresaris del tèxtil d'Alcoi i Bocairent amb comerciants d'Oliva, però no va ser fins a l'any 1975, quan de la mà d'un enèrgic alcoià de naixement, però oliver d'adopció, Rafael Boronat, es va traure la festa al carrer. Boronat i alguns més van convèncer l'ajuntament i el gremi del metall perquè, durant la Fira i Festes d'Oliva, ara al mes de juliol, i durant la cavalcada de la reina dels gremis, dues esquadres de moros desfilaren en aquella comitiva. L'èxit va ser total i l'any següent ja hi havia una junta de comparses amb Moros i Cristians que, aprofitant experiència i estructures d'anys anteriors, es van posar a treballar perquè aquesta etapa fora la més llarga i productiva de totes i que la festa de Moros i Cristians mai no tornara a desaparèixer, cosa que van aconseguir.

6. LA MÚSICA EMPRADA EN LES FESTES DE MOROS I CRISTIANS

La música que s'utilitza en la festa de Moros i Cristians, segons Botella Nicolás (2013), «és un tipus d'art musical relacionat directament amb la música per a la desfilada i la música militar. Aquesta música incidental, en constant evolució [...], és un gènere original per a banda que a través dels seus tres estils (pasdobles, marxa mora i marxa cristiana) ha proporcionat un corpus considerable de composicions».⁴

4. A. M. BOTELLA NICOLÁS, «Orígenes de la música en las Fiestas de Moros y Cristianos de Alcoy», dins *Revista de Folklore*, 372, 2013, pp. 28-38 [en línia].

<<http://funjdiaz.net/folklore/pdf/rf372.pdf>>

El pasdoble clàssic denominat *Sentat* naix a Alcoi i es tracta d'una composició de ritme pausat que varia entre vuitanta a noranta passos per minut i vuitanta-cinc a noranta-cinc passos per minut, i s'utilitza per a les entrades de tots dos bàndols.

Pel que respecta a la marxa mora, aquesta conté un ritme més lent que l'entrada cristiana i porta aparellada una melodia d'estil oriental o àrab. Alguns autors expressen que aquest tipus de marxa és una forma de dansa mesclada, d'una banda, amb matisos d'una dansa tribal o ètnica i, d'altra banda, amb una dansa que pretén cercar una finalitat estètica.

D'un altre costat, la marxa cristiana es caracteritza pel so dels metalls, sobretot les trompetes. Es tracta d'una espècie de dansa guerrera, on els instruments de metall predominen sobre els instruments de fusta.

Les primeres aparicions musicals a la localitat d'Alcoi apareixen l'any 1428 i foren per a commemorar les noces del senyor feudal d'aquesta ciutat, anomenat Fadrique d'Aragó. Hui en dia, es compten en centenars les peces musicals d'aquest tipus, on cada localitat que celebra aquestes festes de Moros i Cristians té les seues peces especials amb matisos que les distingeixen unes d'unes altres.

7. IMPACTE ECONÒMIC DE LA FESTA

L'objectiu d'un estudi d'impacte econòmic és la de tractar d'estimar la importància econòmica dels esdeveniments i actes culturals. Efectes directes, és a dir, despeses realitzades per l'activitat o la institució cultural, festiva o esportiva, en el nostre cas, els quals tindran les comparses mores i cristianes i la federació de moros. Efectes indirectes són aquelles despeses realitzades pels visitants o espectadors, a conseqüència del producte cultural, festiu o esportiu. Aquests s'obtenen mitjançant una estimació basada en la capacitat d'allotjament oferida pel municipi juntament amb els seus índexs d'ocupació. Finalment, els efectes induïts són aquelles repercussions no comptabilitzades en els efectes anomenats anteriorment (encara que aquests apareixen més a llarg termini).

A la localitat d'Oliva, no tenim cap estudi sobre l'impacte econòmic de la festa de Moros i Cristians. No obstant això, a la localitat de Calp sí que s'ha fet un estudi amb aquestes característiques. Aquesta festa s'ha convertit en un important referent turístic a Calp, on ha originat

importants efectes econòmics i ha generat una modificació substancial del patró de comportament turístic per als visitants d'aquesta localitat. L'import econòmic es xifra en no menys de 5.574.882,72 euros.⁵

8. ANÀLISI DEL SECTOR: FAFO

Febleses	<ul style="list-style-type: none"> — El capital disposat, tant el finançat com el propi, és limitat. — La poca aflluència que pot tenir el museu en els mesos d'hivern. — La celebració de la festa necessita una comprensió de la història per a entendre-la. — L'idioma d'aquestes festes. — Dificultat a l'hora d'aconseguir els vestits especials.
Amenaces	<ul style="list-style-type: none"> — Oliva no està enfocada al turisme cultural. — Dificultat d'accessibilitat. Carrers estrets sense pàrquing.
Fortaleses	<ul style="list-style-type: none"> — Serà l'únic museu d'aquestes característiques de la comarca de la Safor i de la província de València. — Apte per a tots els públics. — Aprofitar l'aforament de visitants a aquestes festes. — Es tracta d'un edifici amb història, en el seu moment va ser un palau barroc. — Fomenta el turisme cultural, augmentarà el nombre de visites.
Oportunitats	<ul style="list-style-type: none"> — Gràcies a aquest museu, es donarà a conèixer la festa. — Turisme cultural com a complement d'un altre tipus de turisme. — Oliva posseeix un barri antic ben conservat. — En aquesta mateixa zona, es troba el museu d'arqueologia.

9. ESTUDI DE MUSEUS EN UNES ALTRES POBLACIONS

En primer lloc, ens dirigim a la Vila Joiosa, una població de 33.878 habitants i amb una tradició de més de dos-cents cinquanta anys d'antiguitat en la festa de Moros i Cristians. Aquesta ciutat posseeix un museu arqueològic, en el qual trobem en la planta baixa una secció dedicada a la festa de Moros i Cristians, amb una exposició de ceràmiques de l'època musulmana, compartint espai amb armes, esquelets i tombes de la civilització ibera que va habitar el territori anteriorment.

5. J. F. PERLES RIBES, «Análisis del impacto económico de eventos: una aplicación a fiestas populares de proyección turística», dins *Cuadernos de Turismo*, 17, Múrcia: Universidad de Murcia, 2006, pp. 147-166 [en línia].

<<https://revistas.um.es/turismo/article/view/18011>>

Després, vam estar a Villena, una població de 34.163 habitants i amb les festes més multitudinàries, amb una participació de fins a dotze mil persones inscrites com a festeres. Aquestes festes tenen una tradició de cent setanta-sis anys d'antiguitat i són considerades com a Festa d'Interés Cultural Nacional. Villena posseeix un museu exclusivament per a les festes de Moros i Cristians. Es tracta d'una casa senyorial, que va pertànyer a la família Selva Melgelina i va ser adquirida per la junta central de festes l'any 1981. En aquest museu, hi ha tres treballadors en la recepció, que s'encarreguen de les tasques administratives i de la venda de cadires per a veure l'espectacle. Pel que fa a les visites del museu, la venda d'entrada i la visita guiada, se n'encarrega l'Oficina de Turisme, que està situada davant, al costat de l'ajuntament, en la plaça de Santiago, que d'altra banda és el centre neuràlgic de totes les festes.

En la planta baixa, trobem la recepció amb les oficines. També hi és la Mahoma, una figura representativa que usen per a les desfilades i per a posar-la al castell, al costat de la bandera de la mitja lluna, la qual cosa fa saber que el castell és moro fins a la reconquesta, on hissen la bandera de la creu. En la primera planta, està la sala de juntes, on es reuneix quasi tots els mesos la junta, formada per un ambaixador de cada comparsa, i la sala d'audiovisuals, que la usen per a posar un vídeo promocional de la festa. En la tercera planta, està l'exposició de vestits i armes usades en les desfilades i alguns efectes que ja no s'utilitzen. Cada comparsa té el seu vestit oficial (veg. figura 1), que usa sempre, i a més els vestits especials (veg. figura 2), que solen ser de nova confecció.

Finalment, ens dirigim al Museu Alcoià de la Festa (MAF). Alcoi és la ciutat on comença la festa de Moros i Cristians. El primer arxiu correspon a l'any 1834. No obstant això, hi ha indicis que se celebrava la festa des del segle XVI. El museu es troba als afores de la ciutat davant del museu d'arqueologia i dels jutjats i al costat del Casal de Sant Jordi. És una casa senyorial del segle XVI reformada recentment. Està compost per tres plantes. Entrem per la recepció i ens recomanen començar per la tercera planta.

En la tercera planta, tenim dues sales audiovisuals: una, on podem escoltar les bandes de música que juguen un paper primordial en les festes; i una altra, on ens expliquen i ens ensenyen imatges de la festa i les desfilades, entre altres coses. Quan s'acaba l'últim vídeo, en la mateixa planta podem veure exposats noranta-vuit vestits de diferents anys

i comparses, a part d'un espai on es representa el teatre de titelles. En la segona planta, veiem *Inscripcions de la història*, un vídeo de l'evolució de la festa, i també fotos, quadres, armes, instruments...

Ja en la planta baixa, per on hem entrat, està la recepció i diferents exposicions temporals, entre les quals exposen les fotos del concurs de fotografia dels Moros i Cristians d'Alcoi, al costat del vestit més antic que es conserva en el museu, el qual data de l'any 1919.

Figura 1. Museu de Moros i Cristians de Villena. Vestits oficials (Autor de la foto: Joan Bertomeu, 2017).

Figura 2. Museu de Moros i Cristians de Villena. Vestits especials (Foto de Joan Bertomeu, 2017).

10. OFERTA D'ACTIVITATS

— Una de les activitats que recomanem és ambientar la fira amb un to medieval, amb tornejos, teatres de titelles... D'això s'encarregarà el museu, contractant especialistes i custodiant el material necessari.

— Reunions dels capitans i junta directiva de Moros i Cristians d'Oliva.

— Exposició dels vestits. S'habilitarà una zona on poder exposar els vestits.

— Exposicions permanents i temporals d'interès. Es disposarà d'una sala per a les exposicions temporals relacionades amb la festa —amb material gràfic procedent, per exemple, d'un concurs de fotografia— o, fins i tot, per a exposicions no relacionades, que ens aportaran un ingrés extra.

11. ACTIVITATS PEDAGÒGIQUES LUDICOINFANTILS

— Visites al museu, tant dels col·legis locals com de centres escolars dels pobles del voltant.

— Exposició de dibuixos del concurs anual.

— Tallers de manualitats.

12. RUTES PEL CENTRE HISTÒRIC D'OLIVA

Podem oferir diferents tipus de rutes, visitant els monuments i, per què no?, combinar-les amb una experiència gastronòmica, gaudint dels esmorzars populars o menús (faríem un conveni amb alguns bars locals). Pérez Ledo i Beltran Gómez indiquen:

[...] L'Ajuntament d'Oliva, des de la delegació de Turisme, va procedir al gener de l'any 2011, a la senyalització de dos recorreguts turístics, que va consistir en la instal·lació de seixanta fletxes orientatives per a seguir dos itineraris distints per la vila cristiana i el raval morisc [...].⁶

6. P. PÉREZ LEDO i G. BELTRAN GÓMEZ, «La senyalització dels recursos turístics del centre històric d'Oliva: Diversificació i complementarietat en els productes turístics», dins *Cabdells*, 10, Oliva: Associació Cultural Centelles i Riusech, 2012, pp. 195-212 [en línia].

<<https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=7051583>>

Això ens serveix com a exemple per a combinar i dissenyar diferents rutes, adaptant-les a les característiques específiques de cada grup, encara que gràcies a la senyalització i als cartells explicatius, permetrà a qualsevol turista anar per lliure.

Exemple d'una ruta de nivell mitjà: carrer de La Hoz, església de Sant Roc, torre de la Muralla, torre de la Comare i castell de Santa Anna.

13. CAMPANYES DE PROMOCIÓ

La promoció es farà, de manera permanent, des del web i xarxes socials del museu vinculant amb un enllaç directe al web de l'ajuntament, encara que de manera puntual promocionarem en tots els mitjans locals i comarcals per a la inauguració.

A més, per als dies de celebració de les entrades mora i cristiana d'aquestes festes es proposarà «el *pack* fester». Aquest *pack* oferirà visita al matí al nostre museu amb un guia especialitzat, que explicarà als visitants tots els secrets i les curiositats de la nostra festa i els acompanyarà a realitzar la ruta pels monuments més emblemàtics d'Oliva, detallada en apartats anteriors. També hi inclourà menjar en bars i restaurants col·laboradors, on podran degustar plats típics de la zona. Finalment, tindran reservat el seu seient per a poder gaudir de les entrades de les festes de Moros i Cristians. S'hi podrà realitzar aquest *pack*, tant el dissabte en l'entrada mora com el diumenge en l'entrada cristiana.

14. ESTRUCTURA DEL MUSEU

Per a estructurar aquest museu hem triat l'edifici de l'antic Centro Olivense, que consta de planta baixa i doble altura. És un edifici ampli i de construcció quadrada, que actualment està en obres, cosa que ens beneficiarà a l'hora de la distribució.

En la planta baixa, se situarà la recepció i dues grans sales separades per una paret abatible, on es realitzaran les exposicions temporals, es podran veure exposades les fotografies premiades de les festes anteriors, vestits de capitans i ambaixadors d'uns altres anys i unes altres exposicions temporals.

En la primera planta, trobarem la sala de juntes, dedicada a les reunions de la junta, encarregada de programar les activitats al llarg de l'any

i organitzar esdeveniments. Al costat, estarà la sala d'audiovisuals, on un projector ens ajudarà a comprendre la història d'Oliva amb aquells atacs barbarescos de Barba-roja i uns altres... i, a continuació, ens parlarà de la festa de Moros i Cristians a Oliva. En la mateixa planta, trobarem la sala de manualitats, dedicada al teatre de titelles, entre altres activitats.

En la segona planta és on iniciarem, d'una banda, la col·lecció de vestits de Moros i Cristians i, d'altra, uns plafons informatius del naixement de la festa i de tots els antecedents anteriorment explicats en la part històrica.

Figura 3. Edifici de l'antic Centro Olivense (Foto de Joan Bertomeu, 2020).

Figura 4. Costat de l'edifici de l'antic Centro Olivense que dona al carrer de les Moreres (Foto de Joan Bertomeu, 2020).

15. CONCLUSIONS

Després d'analitzar tots els factors d'Oliva creiem, d'una banda, que la implantació d'aquest museu a Oliva tindrà un impacte positiu per diversos motius, un dels quals és que el nombre de comparses va en augment, ja que es tracta d'una festa amb una gran expansió social.

D'altra banda, els altres museus analitzats tenen una afluència positiva al llarg de l'any i, encara més, en l'època de la celebració de la festa. Finalment, valorarem la competència en el nostre àmbit geogràfic, atès que no existeix a la comarca de la Safor un altre museu d'aquestes característiques.

LEGISLACIÓ

- Llei 17/2001, de 7 de desembre, de Marques (BOE núm. 294, de 8 de desembre de 2001, pp. 45579-45603).
<https://www.boe.es/boe_catalan/dias/2002/01/01/pdfs/A00010-00033.pdf>
- Llei 1/2015, de 6 de febrer, de la Generalitat, d'Hisenda Pública, del Sector Públic Instrumental i de Subvencions (Diari Oficial de la Comunitat Valenciana núm.7464, de 12 de febrer de 2015, pp. 4075-4145).
<http://www.dogv.gva.es/datos/2015/02/12/pdf/2015_1091.pdf>
- Llei Orgànica 1/2006, de 10 d'abril, de Reforma de la Llei Orgànica 5/1982, d'1 de juliol, d'Estatut d'Autonomia de la Comunitat Valenciana (BOE núm. 86, d'11 d'abril de 2006, p. 243).
<https://www.boe.es/boe_valenciano/dias/2006/06/01/pdfs/A00243-00264.pdf>
- Reial Decret 887/2006, de 21 de juliol, pel qual s'aprova el Reglament de la Llei 38/2003, de 17 de novembre, General de Subvencions (BOE núm. 176, de 25 de juliol de 2006, pp. 2296-2327).
<https://www.boe.es/boe_catalan/dias/2006/08/01/pdfs/A02296-02327.pdf>

BIBLIOGRAFIA

- BARCELÓ VERDÚ, Joaquín (1974): *Homenaje a la música festera*, Torrent: Selegraf.
- BARCELÓ, Carmen (1982): «Documentos árabes de al-Azraq (1245-1250)», dins *Saitabi: Revista de la Facultat de Geografia i Història*, 32, pp. 27-41.
- BERENGUER, Julio (1976): «Fundamento religioso de los moros y cristianos de Alcoy», dins *Actas del I Congreso Nacional de Fiestas de Moros y Cristianos*, t. I, pp. 143-144.
- BOTELLA NICOLÁS, Ana María (2013): «Orígenes de la música en las Fiestas de Moros y Cristianos de Alcoy», dins *Revista de Folklore*, 372, pp. 28-38 [en línia].
<<https://funjdiaz.net/folklore/pdf/rf372.pdf>>
- CAMARENA MAHIQUES, José (1962): «La Virgen de los Desamparados durante la guerra de Independencia», dins *Saitabi: Revista de*

- la Facultat de Geografia i Història*, 12 [dedicat a *La ciudad de Valencia en el XXI centenario de su fundación*], pp. 219-229.
- (1978): «De la història d'Oliva i Rebollet», dins *Iniciació a la història d'Oliva*, Oliva: Ajuntament d'Oliva.
- PÉREZ LEDO, Pau i Gersón BELTRAN GÓMEZ (2012): «La senyalització dels recursos turístics del centre històric d'Oliva: Diversificació i complementarietat en els productes turístics», dins *Cabdells*, 10, Oliva: Associació Cultural Centelles i Riusech, pp. 195-212 [en línia].
<<https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=7051583>>
- PERLES RIBES, José Francisco (2006): «Análisis del impacto económico de eventos: una aplicación a fiestas populares de proyección turística», dins *Cuadernos de Turismo*, 17, Múrcia: Universidad de Murcia, pp. 147-166 [en línia].
<<https://revistas.um.es/turismo/article/view/18011>>